

Katarzyna Potępa

Uniwersytet Jagielloński

PRZEJŚCIE WYGŁOSOWEGO $-X \geq -K$ W JĘZYKU INTELIGENCJI WIEJSKIEJ (NA PRZYKŁADZIE WSI PODSĄDECKICH)

1. Polskie dane urzędowe przez długie lata notowały niski udział młodzieży wiejskiej wśród studentów uczelni wyższych. Jeszcze w roku akademickim 1934/1935 osoby pochodzące ze wsi stanowiły zaledwie 20,9% ogółu studiujących¹. Przyczyną tego stanu rzeczy nie była mała dostępność młodzieży wiejskiej do szkół wyższych, lecz bariery strukturalne w dostępie do szkolnictwa średniego maturalnego [Falski 1937; Paduszek 1991]. Sytuacja uległa zmianie w okresie powojennym. Reorganizacja systemu szkolnictwa spowodowała masowe kształcenie się młodzieży ze środowisk wiejskich w szkołach ponadpodstawowych, zwłaszcza średnich i wyższych [Dyoniziak, Iwanicka, Karwińska, Pucek 1994: 25].

Szacuje się, że w pierwszych latach Polski Ludowej liczba inteligentów wywodzących się ze środowisk wiejskich przekroczyła 200 tys. [Szczepański 1960: 462]. Wieś polska nie stanowiła jednak na tyle atrakcyjnej oferty, by zahamować odpływ tych mieszkańców, którym udało się zdobyć wyższe wykształcenie. Co więcej, panował pogląd, że ten

kto ze wsi wychodził, a zwłaszcza kto wychodził do miasta, zacięrał szybko za sobą ślady swojego pochodzenia, odrywał się od społeczności, z której wyszedł [...]. Zamiast stać się pomostem i pośrednikiem w zbliżeniu jednego środowiska do drugiego, pogłębiał istniejące między nimi różnice [Ingłot 1964: 82].

Dla zdecydowanej większości absolwentów studiów wyższych wzorem do naśladowania oraz grupą odniesienia pozostawało środowisko miejskie [Szczepański 1960; Zagórski 1979; Palska 1994]. Dobrze wykształceni przybysze ze wsi o pochodzeniu chłopskim, robotniczym bądź robotniczo-chłopskim stawali się w mieście częścią warstwy inteligenckiej, tworząc kategorię tzw. nowej inteligencji miejskiej [Kurek 2008: 27].

¹ Podczas gdy według spisu powszechnego w mieście mieszkało w tym czasie jedynie 27,2% ludności Polski, a na wsi aż 72,8% [Frenkel 2003: 13].

Wraz z przełomem ustrojowym w środowiskach wiejskich zaczęły obowiązywać nowe mechanizmy funkcjonowania gospodarki, wzrosły aspiracje edukacyjne młodzieży wiejskiej oraz popyt na wykształcenie wyższe² [Wasielewski 2006: 283]. Równocześnie nastąpiło zahamowanie odpływu ludności wiejskiej do miast. W efekcie doprowadziło to do wzrostu liczby osób, które po ukończeniu szkół wyższych zdecydowały się bądź były zmuszone powrócić na stałe na wieś³, powiększając niewielką do tej pory grupę inteligencji wiejskiej.

W niniejszym opracowaniu przyjmuję, że inteligencję wiejską stanowi zbiór osób wyróżnionych na podstawie typu wykonywanej pracy (umysłowa) oraz wykształcenia (wyższego⁴), które pochodzą ze wsi i po ukończeniu szkoły wyższej powracają na ten sam wiejski obszar językowo-kulturowy. W obrębie tak skonstruowanej definicji mieszczą się także osoby pracujące poza miejscem zamieszkania (najczęściej w pobliskich miastach).

W badaniach socjolingwistycznych funkcjonuje podział na: 1) „starą” inteligencję, która odziedziczyła ten status po przednim pokoleniu, oraz 2) „nową” inteligencję, która wywodzi się ze środowiska chłopskiego lub robotniczo-chłopskiego [Kurek 1990, 1998, 2008; Sagan-Bielawa 2004]. Proces formowania się „nowej” inteligencji wiejskiej, mimo że nigdy nie był tak dynamiczny, jak w latach dziewięćdziesiątych XX w., znany był już w XVI w.⁵ Pojawianie się na wsiach „starej” inteligencji jest natomiast nowym zjawiskiem socjologicznym, którego nasilenie obserwujemy w ostatnich latach.

Współcześnie możemy zatem wyróżnić obok „starej” i „nowej” inteligencji miejskiej, również „starą” i „nową” inteligencję wiejską. Należy przy tym zwrócić szczególną uwagę na różnice językowe występujące pomiędzy tymi grupami, które spowodowane są przede wszystkim odmiennością charakteru miejsca stałego pobytu inteligentów [Kurek 1995: 119–126].

2. Przedmiotem mojego opisu jest wymowa zmiennej⁶ (*x*) w pozycji wygłosowej zanotowana w latach 2010–2013 w polszczyźnie mówionej inteligencji wiejskiej trzech wsi podśudeckich: Podola-Górowej, Bartkowej-Posadowej oraz Przydonicy.

² Nowa jakość rzeczywistości społecznej, wyzwania rynku pracy i niemające wcześniej miejsca oferty kształcenia, sprawiły, że do systemu edukacji zaczęli wracać także dorośli mieszkańcy wsi.

³ W roku 1988 wykształcenie wyższe posiadało 1,8% mieszkańców wsi, w roku 1996 – 2%, w roku 2002 – 4,3%, w roku 2007 – 8,6% a w roku 2011 już niemal 10%.

⁴ W najstarszej grupie wiekowej, powyżej 65. roku życia, dopuszczam również osoby z wykształceniem średnim.

⁵ O wykształconych synach chłopskich w Małopolsce pisał Z. Pietrzyk [1993].

⁶ Zmienna „to jednostka językowa o tym samym znaczeniu, ale zmieniającej się formie. Ma ona dwa (albo więcej) warianty, które są skorelowane w pewien sposób ze zmiennymi społecznymi” [Dunaj 1989: 29]. Pojęciem zmiennej językowej w swoich pracach posługiwali się także m.in. J. Kąś [1988], H. Kurek [1990]. W niniejszym artykule zmienne umieszczam w nawiasach okrągłych, warianty – w kwadratowych.

Wybrane miejscowości leżą w południowo-wschodniej części województwa małopolskiego, na styku powiatów nowosądeckiego i tarnowskiego oraz charakteryzują się tym samym typem dialektu. Analiza przejścia wygłosowego $-x \geq -k$ w języku mówionym inteligencji wiejskiej miała na celu zbadanie częstości występowania gwarowego $[k]$ w miejscu literackiego $[x]$, a także zbadanie zależności pomiędzy wymową gwarową a cechami społecznymi.

Obserwacji poddałam wypowiedzi 60 inteligentów na stałe mieszkających w trzech wsiach: Podolu-Górowej, Przydonicy i Bartkowej-Posadowej. Podstawowo wyodrębniłam trzy grupy wiekowe, które umownie nazwałam pokoleniami: 1) pokolenie młodsze (osoby pomiędzy 20. a 35. rokiem życia), 2) pokolenie średnie (osoby pomiędzy 46. a 60. rokiem życia), 3) pokolenie starsze (osoby powyżej 65. roku życia). Badanych mieszkańców wsi dodatkowo podzieliłam ze względu na płeć oraz pochodzenie społeczne. W każdej grupie powstałej ze skrzyżowania wymienionych cech społecznych przeanalizowałam język 5–10 osób, w wypadku których materiał obejmował zarówno rozmowy oficjalne, jak i nagrania z podsłuchu.

Tabela 1. Rozkład liczby informatorów w grupach wiekowych i społecznych

Wiek	Pochodzenie społeczne			
	Inteligentkie		Nieinteligentkie	
	Płeć			
	K	M	K	M
20–35	5	5	5	5
46–60	5	5	5	5
Pow. 65	X	X	10	10

X oznacza brak osób o pochodzeniu inteligentkim w przedziale wiekowym powyżej 65. roku życia.

Z wypowiedzi każdego respondenta wyekscerpowałam po 30 wymówień⁷ zawierających badaną zmienną – osobno w sytuacji oficjalnej i nieoficjalnej. Realizację badanej zmiennej przedstawiłam w formie zestawień procentowych. W celu pokazania stopnia zróżnicowania danych w poszczególnych grupach jednorodnych wykorzystałam miarę rozproszenia danych, tzw. odchylenie standardowe.

Zależności pomiędzy częstością pojawiania się określonych wariantów zmiennej (x) a parametrami społecznymi informatorów przedstawiam liczbowo, stosując metodę rozkładu dwóch zmiennych, tzw. współczynnik korelacji. Wyznacza on współzależność dwóch zmiennych, którymi w niniejszych badaniach są: 1) występowanie określonego wariantu zmiennej (x) wyrażone procentowo oraz 2) przynależność do określonej kategorii społecznej wyrażona umownymi

⁷ Wymówienia z analizowaną zmienną liczyłam od początku wypowiedzi do końca kwestii, w której analizowana zmienna pojawia się po raz 30.

kodami liczbowymi⁸ 0–1 lub 0–2. Wartość współczynnika korelacji r mieści się w przedziale $[-1,1]$. Im korelacja jest słabsza, tym wartość bezwzględna wartości współczynnika jest bliższa zeru [Wieczorkowska-Wierzińska 2012: 178–179]. W niniejszym opracowaniu przyjmuję, że korelacja w badanej grupie jest wyraźna, jeśli współczynnik r jest większy bądź równy 0,4; średnia przy wartościach współczynnika $0,3 < r < 0,4$; natomiast niewyraźna, gdy r jest niższe od 0,3 [Zając 1994: 237].

3. Przejście wygłosowego $-x \geq -k$, czyli wymowa typu *mek*, *na nogak*, *tyk staryk*, *niek*, to zmiana typowo małopolska. Doszło do niej między XII a XV w., gdy $-x$ po zaniku jerów znalazło się w wygłosie. Genezy omawianego zjawiska upatruje się w osłabieniu artykulacji spółgłoski $-x$ i tendencji do jej zanikania, charakterystycznej m.in. dla znacznych obszarów Małopolski. Zanik słabego $-x$ w wygłosie wielu wyrazów spowodowałby poważne komplikacje w systemie, np. formy *dax*, *na nogax*, *tyx*, *dobryx*, *ńex* zidentyfikowałyby się z *da*, *noga*, *ty*, *dobry*, *ńe*, dlatego został on zastąpiony przez wyraziste zwarto-wybuchowe $-k$ ⁹.

Wymiana $-x \geq -k$ w dialektach obejmuje swoim zasięgiem prawie całą południową Polskę [Kurek 2008: 185]. We wszystkich pozycjach, tzn. w wygłosie rdzeni rzeczowników typu: *grok* (*groch*), *dak* (*dach*), w morfemach fleksyjnych – *tyk staryk*, *na nogak* oraz w patykułach *ńek* (*niech*), utrzymuje się jednak tylko w górzyńskiej części Małopolski. Obejmuje swoim zasięgiem Podhale i Orawę z przyległymi okolicami Pogórza po Żywiec, Chrzanów, Wadowice, Myślenice, Limanową, Nowy Targ i Bukowinę.

Na zachodzie zmiana ta sięga po okolice Czacy na Słowacji, Pszczyny, Bytomia, Lublińca, Wielunia, Sieradza po linię: Brzeziny – Ożarów – Kolbuszowa – Rzeszów – Jasło. Resztki tej wymowy spotyka się również pod Lublinem, Janowem Lubelskim i Leszmem. Fakt ten, a także zapisy w zabytkach języka polskiego świadczą o tym, że pierwotnie przejście $-x \geq -k$ obejmowało całą Małopolskę, a nawet szerzyło się w innych dzielnicach [Dejna 1994: 82].

W polszczyźnie mówionej badanej inteligencji wiejskiej zmienna (x) w pozycji wygłosowej jest realizowana przez dwa warianty: 1) gwarowy $[k]$ oraz 2) ogólnopolski $[x]$. Średnia realizacji typu *tyk staryk*, *mozik*, *pWaloncyk* wynosi w sytuacji oficjalnej 41,93%, natomiast w sytuacji nieoficjalnej 45,39%. Ze względu na tendencję do zastępowania w wygłosie ogólnopolskiego $[x]$ gwarowym $[k]$ badaną inteligencję można podzielić na dwie grupy:

⁸ Kody 0–1 zostały przyporządkowane ze względu na tendencję do utrzymywania się realizacji gwarowych w określonych grupach społecznych, przy czym 0 to kod przypisany grupie o potencjalnie mniejszej interferencji wariantów gwarowych, a zatem np. starej inteligencji przypisujemy 0, nowej inteligencji 1.

⁹ Należy jednak pamiętać, że obserwuje się artykułowanie wygłosowego $-x$ ze znacznym osłabieniem lub nawet całkowity zanik tej spółgłoski w wygłosie [Kąs 1988].

1. grupa o fakultatywnej wymowie (57 osób), w tym:

1.1. 3 osoby, które w sytuacji oficjalnej wymawiają wyłącznie [x], natomiast w sytuacji nieoficjalnej pojawiają się u nich realizacje fakultatywne z przewagą wariantu ogólnopolskiego,

1.2. 54 osoby o wariantywnej wymowie w każdym typie kontaktu,

2. grupa realizująca wyłącznie wymowę zgodną z normą ogólnopolską w obydwu typach sytuacji (3 osoby).

Z analizy zebranych danych wynika, że u przeważającej liczby informatorów sposób realizacji zmiennej (x) w wygłosie wyrazu nie jest ustabilizowany. Zestawienie średnich z trzech przedziałów wiekowych pozwala jednak zauważyć regresję przejścia wygłosowego $-x \geq -k$ uzależnioną od wieku. Z kolei podział każdej grupy pokoleniowej na podgrupy pokazuje, że o występowaniu wariantów gwarowych zmiennej (x) w wygłosie decyduje także pochodzenie społeczne.

Najwięcej przykładów z przejściem wygłosowego $-x \geq -k$ zanotowałam w wypowiedziach informatorów starszego pokolenia (zob. tabela 2). Osoby powyżej 65. roku życia posługują się polszczyzną o większym stopniu nasycenia wariantem [k], niż wynosi średnia dla całej badanej grupy inteligencji. Udział realizacji gwarowych w polszczyźnie poszczególnych inteligentów waha się od 56,67 do 70% w sytuacji oficjalnej i od 60 do 73,33% w kontaktach rodzinnych i sąsiedzkich. Odchylenie standardowe przy średnich oscylujących w obu typach kontaktu wokół 65% nie przekracza 4%. Analiza danych statystycznych z tabeli 2 pokazuje, że pokolenie starsze jest grupą stosunkowo jednolitą.

Wśród informatorów powyżej 65. roku życia wymowa wariantu gwarowego [k] nie jest zróżnicowana sytuacyjnie ani społecznie. Zestawienie w tabeli 2 pokazuje nieznaczną różnicę między wymową kobiet i mężczyzn. Realizacja (x) w wygłosie nie zależy też od rodzaju sytuacji. Większy lub zbliżony z wymową nieoficjalną procent wypowiedzi typu *tyk staryk*, *na flasak* w kontaktach oficjalnych pozwala wysunąć wniosek, że pokolenie starsze nie próbuje unikać opisywanej cechy gwarowej. Taki stan rzeczy może być spowodowany faktem, iż

językowo grupa ta stopniowo integruje się ze środowiskiem, w którym mieszka [Kurek 1995: 124].

W porównaniu z najstarszymi informatorami osoby z pokolenia średniego (zob. tabela 3) ujawniają w swoim języku mniej realizacji niezgodnych z normą ogólnopolską. Procent użycia wariantu [k] zmniejsza się tu w stosunku do osób powyżej 65. roku życia średnio o 24,17% w sytuacji nieoficjalnej oraz o 27,34% w sytuacji oficjalnej. W przedziale wiekowym 46–60 lat zwraca uwagę różnica pomiędzy grupą „nowej” i „starej” inteligencji. Informatorzy o pochodzeniu inteligenckim mają mniej naleciałości gwarowych w wymowie wygłosowego (x) niż osoby o pochodzeniu robotniczym i chłopskim.

Tabela 2. Wymówienia gwarowe w zakresie przejścia $-x \geq -k$ w pokoleniu starszym (%)

Pochodzenie społeczne	Płeć			
	Kobiety		Mężczyźni	
	sytuacja oficjalna	sytuacja nieoficjalna	sytuacja oficjalna	sytuacja nieoficjalna
Nieinteligencje*	63,33	60	63,33	63,33
	63,33	63,33	63,33	70
	66,67	66,67	66,67	63,33
	66,67	66,67	93,33	66,67
	63,33	70	70	73,33
	70	63,33	66,67	70
	70	66,67	60	66,67
	63,33	70	56,67	70
	60	66,67	70	63,33
	66,67	63,33	70	66,67
średnia	65,33	65,67	97	67,33
odch. stand.	3,22	3,16	3,99	3,44

* w przedziale wiekowym powyżej 65. roku życia nie ma na badanym terenie osób pochodzenia inteligenckiego.

„Starzy” inteligenci to grupa wewnętrznie zróżnicowana. Udział realizacji niezgodnych z normą ogólnopolską waha się w języku poszczególnych informatorów od 0 do 53,33% w kontaktach formalnych i od 0 do 56,67% w kontaktach rodzinnych i sąsiedzkich. Odchylenie standardowe wynosi 17,31% w sytuacji oficjalnej i 14,08% w sytuacji nieoficjalnej przy średnich odpowiednio 37,33 i 41,33%. Zwracają tu uwagę dane trzech informatorów. Jedna z kobiet nie ma żadnych naleciałości gwarowych w zakresie realizacji badanej zmiennej, natomiast u dwóch kolejnych osób (kobiety i mężczyzny) nie zaobserwowałam przejścia wygłosowego $-x \geq -k$ w kontaktach formalnych. To niewątpliwie zaniża średnią realizacji niezgodnych z normą ogólnopolską i daje stosunkowo wysokie wartości odchylenia standardowego.

Tabela 3. Wymówienia gwarowe w zakresie przejścia -x ≥ -k w pokoleniu średnim (%)

Pochodzenie społeczne	Płeć			
	Kobiety		Mężczyźni	
	sytuacja oficjalna	sytuacja nieoficjalna	sytuacja oficjalna	sytuacja nieoficjalna
Inteligentkie	50	46,67	36,67	40
	46,67	33,33	0	23,33
	43,33	50	43,33	53,33
	0	30	40	36,67
	0	0	36,67	30
średnia	28	32	31,33	36,67
odch. stand.	25,67	19,80	17,73	11,30
Nieinteligentkie	53,33	56,67	46,67	53,33
	46,67	50	43,33	46,67
	43,33	46,67	43,33	46,67
	53,33	50	53,33	56,67
	30	26,67	46,67	50
średnia	45,33	46	46,67	50,67
odch. stand.	9,60	11,40	4,08	4,35
ogółem	36,67	39	39	43,67
odch. stand.	20,43	16,93	14,58	10,94

Wymowa typu *tyk staryk*, *dvuk* nie jest cechą, której respondenci z przedziału wiekowego 46–60 lat starają się unikać, w zachowaniach językowych badanych osób nie widać bowiem dostosowania wymowy zmiennej (*x*) do charakteru sytuacji. W pokoleniu średnim kobiety nie odróżniają się zasadniczo od mężczyzn wymową zmiennej (*x*) w wygłosie. Niezależnie od typu kontaktów osoby o niskim bądź wysokim stopniu nasycenia języka elementami dialektalnymi występują w obydwu grupach.

Najmniej realizacji gwarowych zanotowałam w polszczyźnie osób z przedziału wiekowego 20–35 lat (zob. tabela 4). Regresja niezgodnych z normą ogólną cech dialektalnych jest w tej grupie najbardziej zaawansowana. Procent realizacji wariantu *[k]* w wygłosie spada tu w stosunku do średniego pokolenia przeciętnie

o 15% w sytuacji oficjalnej oraz o 12% w sytuacji nieoficjalnej. Należy zaznaczyć, że największe spadki dotyczą osób o pochodzeniu inteligenckim. W kontaktach formalnych różnica ta jest większa (22,33%), w nieformalnych – 15,33%. Młodsze pokolenie „starej” inteligencji bardziej kontroluje swoje nawyki artykulacyjne w sytuacjach oficjalnych niż starsi informatorzy o takim samym pochodzeniu społecznym. „Nowa” inteligencja obydwu porównywanych pokoleń jest mniej zróżnicowana, są to różnice kilkuprocentowe.

Tabela 4. Wymówienia gwarowe w zakresie przejścia $-x \geq -k$ w pokoleniu młodszym (%)

Pochodzenie społeczne	Płeć			
	Kobiety		Mężczyźni	
	sytuacja oficjalna	sytuacja nieoficjalna	sytuacja oficjalna	sytuacja nieoficjalna
Inteligencje	0	0	10	26,67
	16,67	26,67	13,33	30
	10	20	6,67	26,67
	0	13,33	0	0
	6,67	23,33	10	23,33
średnia	6,67	16,67	8	21,33
odch. stand.	7,07	10,54	5,055	12,16
Nienteligenckie	36,67	46,67	36,67	40
	40	36,67	33,33	43,33
	33,33	46,67	43,33	40
	33,33	36,67	43,33	46,67
	36,67	33,33	46,67	26,67
średnia	36	40	40,67	39,33
odch. stand.	2,79	6,24	5,48	7,60
ogółem	21,33	28,33	24,33	30,33
odch. stand.	16,27	14,76	17,92	13,47

Wartości odchyłeń standardowych dla całego przedziału wiekowego są wysokie w stosunku do średnich. Duże rozproszenie danych wokół średniej sygnalizuje, że wiek nie jest tu jedyną zmienną decydującą o tendencji do regresji przejścia wygłosowego $-x \geq -k$.

W pokoleniu młodszym najbardziej uwidaczniają się różnice językowe między „starą” a „nową” inteligencją. Informatorzy o pochodzeniu inteligenckim mają mniej naleciałości gwarowych w wymowie wygłosowego (x) niż osoby o pochodzeniu robotniczym i chłopskim. Różnica pomiędzy obydwiema grupami wynosi 31% w sytuacji oficjalnej oraz 20,67% w sytuacji nieoficjalnej. Polszczyzna „starej” inteligencji jest bardziej zróżnicowana w obrębie grupy. Wskazują na to wartości odchyłeń standardowych sięgające 5,84% w sytuacji oficjalnej oraz 11% w sytuacji nieoficjalnej przy średnich odpowiednio: 7,33 i 19%. Poza tym wymowa wygłosowego (x) w przypadku inteligencji pochodzącej z rodzin inteligenckich bardziej zależy od typu kontaktu. Różnica pomiędzy wymową gwarową w sytuacji oficjalnej i nieoficjalnej wynosi 11,67%. Można zatem przypuszczać, że osoby te mają większą świadomość naleciałości gwarowych w wymowie wygłosowego (x) i starają się ich unikać w kontaktach formalnych. Osoby z inteligencji wielopokoleniowej częściej sięgają po realizacje gwarowe. Jak pokazują niskie – kilku-procentowe, wartości odchyłeń standardowych przy średnich oscylujących wokół 40%, nie jest to grupa tak zróżnicowana jak „stara” inteligencja.

Pojawianie się wygłosowego $[k]$ w miejscu literackiego $[x]$ najsilniej zależy od wieku oraz pochodzenia społecznego. Wiek ma istotny wpływ na występowanie wariantu gwarowego zarówno w kontaktach formalnych ($r = 0,777$), jak i nieformalnych ($r = 0,793$). Wymówienia niezgodne z normą ogólnopolską dominują w mowie informatorów powyżej 65. roku życia. Częstość ich pojawiania się maleje u osób z pokolenia średniego. Najmniej realizacji z wygłosowym $[k]$ mają najmłodsi respondenci.

Pochodzenie społeczne również w istotny sposób wpływa na ograniczanie wymowy typu *tyk staryk*. Współczynnik korelacji r wynosi 0,744 w kontaktach formalnych i 0,704 w kontaktach nieformalnych. Informatorzy pochodzenia inteligenckiego rzadziej zastępują w wygłosie literackie $[x]$ gwarowym $[k]$. Również Halina Kurek [1986] oraz Renata Kucharzyk [2003] zaobserwowały w swoich badaniach, że osoby o pochodzeniu inteligenckim mają w swojej polszczyźnie mówionej mniej realizacji ze spółgłoską $-k$ w miejscu $-x$.

Płeć nie wykazała natomiast istotnej korelacji z typem wymowy badanej zmiennej językowej.

Na uwarunkowania społeczne wariantywności omawianej zmiennej nakładają się czynniki językowe. W polszczyźnie mówionej badanych osób zmienna (x) jest realizowana przez wariant $[k]$ w następujących pozycjach wyrazowych:

1. w dopełniaczu oraz miejscowniku l. mn. przymiotników, np. *zdrowyg' żęci*,
2. w dopełniaczu oraz miejscowniku l. mn. zaimków, np. *tyk som'sadek*,
3. w dopełniaczu oraz miejscowniku l. mn. imiesłowów, np. *śpięvajoncyk*,
4. w dopełniaczu oraz miejscowniku l. mn. liczebników, np. *ćterek*,
5. w miejscowniku l. mn. rzeczowników, np. *v butak, f pantoflak*,
6. w partykule *ńek*.

W grupie badanych respondentów nie zanotowałam natomiast przejścia $-x \geq -k$ w wygłosie rdzeni rzeczowników typu *dak* (dach), *grok* (groch) ani w 1 os. l. poj. r.m. czasu przeszłego (*v'ivoWek*, *znoWek*). Fakt ten nie dziwi, ponieważ respondenci pochodzą z obszaru, na którym utrzymują się tylko resztki zastępowania głoski $-x$ spółgłoską $-k$ [Dejna 1999: 130]. Porównując dane zawarte w tabeli 5, można zauważyć, że najmniej wymowień gwarowych w zakresie analizowanego zjawiska pojawia się w miejscowniku liczby mnogiej rzeczowników. Wymówienia z wariantem $[x]$ przeważają tutaj znacznie nad realizacjami dialektalnymi. Świadczy to o zaawansowanym procesie zanikania wymowy $[k]$ w obrębie tej kategorii morfologicznej.

Tabela 5. Wymówienia z wariantami $[k]$, $[x]$ w trzech kategoriach gramatycznych

Kategoria gramatyczna	Sytuacja oficjalna		Sytuacja nieoficjalna	
	$[k]$	$[x]$	$[k]$	$[x]$
D, Msc, l. mn. przymiotników, zaimków, liczebników i imiesłowów (<i>tyg mŭodyk</i>)	52,18% (659)	47,82% (604)	59,17% (800)	40,83% (333)
Msc. l. mn. rzeczowników (<i>v butak</i>)	12,85% (45)	87,15% (305)	16,58% (62)	83,42% (312)
Partykuła <i>ńek</i>	57,47% (50)	42,53% (37)	71,62% (53)	28,38% (21)

Jak wynika z zebranego materiału, gwarowa realizacja zmiennej (x) znacznie lepiej utrzymuje się w dopełniaczu oraz miejscowniku liczby mnogiej odmiany przymiotnikowo-zaimkowej niż w miejscowniku liczby mnogiej rzeczowników. Taki stan rzeczy potwierdzają liczne przykłady typu: *f staryk sandaŭ ax*, *v mojik snax*, *po čtyreg' d'ńax*, *v mażeńax*, *kub dobryk' śl'iveg na budax f'şoncu* | *ĩ ag byż byŭa*. Obserwuje się w nich wymianę $-x \geq -k$ w końcówkach fleksyjnych przymiotników, zaimków oraz liczebników, zaś w końcówkach rzeczowników pojawia się już najczęściej $[x]$. Podobną tendencję zauważył również Józef Kaś, który stwierdził, że:

w obrębie dwu kategorii: D-Msc. l. mn. odmiany przymiotnikowo-zaimkowej oraz Mc. l. mn. rzeczowników, a więc tych kategorii morfologicznych, w których omawiana cecha utrzymuje się jeszcze najsilniej, proces zanikania $[k]$ zdaje się obejmować w pierwszym rzędzie rzeczownikową końcówkę $-ak$ [Kaś 1988, 83].

Jeśli chodzi o przejście $-x \geq -k$ w partykule *ńek*, to tu również słyszy się częściej wymówienia zgodne z fonetyką gwarową (stanowią one 57,71% w sytuacji oficjalnej i 69,31% w sytuacji nieoficjalnej). Tylko kobiety z grupy młodszej (20–35 lat) i średniej (46–60 lat) o pochodzeniu inteligenckim nie używają w swoich wypowiedziach wariantu gwarowego $[k]$. U przedstawicieli pozostałych grup

powszechnie słyszy się *ńek* zamiast *ńex*. Taki stan rzeczy może świadczyć o leksykalizacji tej formy.

W zebranym materiale nie odnotowałam form hiperpoprawnych. Nie spotkałam się również z przypadkami natychmiastowej korekcji wymowy form z wygłosowym *[k]*. Takie zachowania byłyby właściwe dla osób świadomych występowania niepoprawnych realizacji zmiennych we własnej wymowie [Kąś 1984: 176–178].

4. Podsumowując analizę przejścia wygłosowego $-x \geq -k$ w wypowiedziach wykształconych mieszkańców trzech wsi posądeckich, można wysnuć kilka istotnych wniosków. Przede wszystkim należy stwierdzić, że omawiana cecha gwarowa dobrze utrzymuje się w języku inteligentów wiejskich zarówno w sytuacji nieoficjalnej, jak i kontaktach formalnych. W sytuacji oficjalnej tylko nieznacznie zmniejsza się użycie realizacji z wariantem *[k]*. Może to zatem świadczyć o tym, że opisywane zjawisko nie jest postrzegane przez respondentów jako rażąca cecha gwarowa i dlatego nie starają się oni unikać jej w swoich wypowiedziach. Wyjątek stanowią tutaj osoby z grupy młodszej pochodzące z rodzin inteligenckich, u których przełączenie kodu istotnie wpłynęło na jakość fonetyczną wypowiedzi. Jednakże, jak wynika z analizy danych statystycznych, zjawisko wymowy *[k]* w miejscu *[x]* przejawia tendencję do zaniku.

Na odchodzenie od fonetyki gwarowej zdają się zatem mieć wpływ przede wszystkim wiek oraz pochodzenie społeczne. Na wybór gwarowego bądź niegwarowego wariantu realizacyjnego istotnie wpływa również występowanie opisywanego zjawiska w określonej kategorii gramatycznej. Miejscownik liczby mnogiej rzeczowników jest tą pozycją, w której usuwanie wymowy gwarowej jest zdecydowanie najbardziej zaawansowane. Przejście $-x \geq -k$ utrzymuje się natomiast bardzo dobrze w dopełniaczu i miejscowniku liczby mnogiej przymiotników, zaimek, liczebników i imiesłów oraz w partykule *ńex*.

Odpowiedź na pytanie o rzeczywisty kierunek ewolucji wymowy z wymianą $-x \geq -k$ w polszczyźnie mówionej inteligentów mieszkających na wsi mogłyby przynieść szczegółowe badania języka uczniów pochodzenia inteligenckiego z ostatnich klas szkół podstawowych oraz gimnazjów.

Literatura

- Dejna K., 1999, *Atlas gwar polskich*, t. 1: *Małopolska*, Warszawa.
Dunaj B., 1989, *Język mieszkańców Krakowa*, cz. 1: *Zagadnienia teoretyczne, fonetyka, fleksja, norma*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze”, z. 88.
Dyoniziak R., Iwanicka K., Karwińska A., Pucek Z., 1994, *Społeczeństwo w procesie przemian. Zarys socjologii ogólnej*, Kraków.
Falski M., 1937, *Środowisko społeczne młodzieży a jej wykształcenie*, Warszawa.
Frenkel I., 2003, *Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi. Dekada przemian*, Warszawa.

- Inglot S., 1946, *Inteligencja a wieś (przed wojną i w czasie wojny)*, „Wieś i Państwo”, nr 2(19).
- Kąs J., 1984, *O korekcy w toku mówienia*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze”, z. 76, s. 175–183.
- Kąs J., 1988, *Wariantywność fonetyczna w mowie ludności wiejskiej obrzeży Krakowa*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze”, z. 90.
- Kucharzyk R., 2003, *System fonetyczny i leksykalny wsi Rzepiennik Strzyżewski w ujęciu socjolingwistycznym*, Kraków.
- Kurek H., 1986, *Elementy gwarowe w języku mieszkańców Krakowa (przejście wygłosowego -x > -k)*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze”, z. 82, s. 145–156.
- Kurek H., 1990, *Metodologia socjolingwistycznego badania fonetyki języka mówionego środowisk wiejskich (na przykładzie kilku wsi Beskidu Niskiego)*, „Rozprawy Habilitacyjne UJ”, nr 89, Kraków.
- Kurek H., 1995, *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego. Studium socjolingwistyczne*, Kraków.
- Kurek H., 2008, *Polszczyzna mówiona inteligencji*, Kraków.
- Paduszek J., 1991, *Nierówności społeczne a egalitaryzacja oświaty*, Warszawa.
- Palska H., 1994, *Nowa inteligencja w Polsce Ludowej. Świat przedstawień i elementy rzeczywistości*, Warszawa.
- Pietrzyk Z., 1993, *Wykształcenie synowie chłopscy w Małopolsce w okresie późnego odrodzenia*, Kraków.
- Sagan-Bielawa M., 2004, *Polszczyzna mówiona inteligencji pochodzenia kresowego na Górnym Śląsku. Studium socjolingwistyczne*, Kraków.
- Szczepański J., 1960, *Zakończenie [w:] Wykształcenie a pozycja społeczna inteligencji*, red. J. Szczepański, cz. 1, Łódź.
- Wasielewski K., 2006, *Drogi „do” i „od” wiejskiej inteligencji [w:] Kapitał ludzki i zasoby społeczne wsi*, red. K. Szafraniec, Kraków.
- Wieczorkowska-Wierzbinińska G., 2012, *Statystyka: od teorii do praktyki*, Warszawa.
- Zagórski K., 1979, *Główne trendy ruchliwości społeczno-zawodowej w Polsce*, Warszawa.
- Zając K., 1994, *Zarys metod statystycznych*, Warszawa.

THE SHIFT OF AUSLAUT SOUND -x > -k IN THE LANGUAGE SPOKEN BY THE EDUCATED INHABITANTS OF RURAL AREAS (THROUGH THE EXAMPLE OF VILLAGES NEAR NOWY SĄCZ)

Summary

The article is based on a study of a variant of the Polish language variant spoken in a few villages in the vicinity of Nowy Sącz. The article analyses the pronunciation of -x by the educated inhabitants of these villages, and the shift of -x > -k in auslaut. The variable (x) is realised in both official and unofficial language usage as [x] and [k], the second of which is a subdialectal variant. In official situations the [k] realisation is only slightly less frequent. This might indicate that the studied phenomenon is not perceived by the respondents as a blatantly subdialectal feature and it is the reason why they don't try to avoid it in their pronunciation. The pronunciation of the educated rural inhabitants is determined mainly by socio-biological factors such as age, gender and social background. Furthermore, the shift of auslaut -x > -k is also determined by morphological circumstances.